

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

ד ש ב ע י

פרשת חקת, תשס"ד
מספר 554

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

אדם ופרה אַדְמָה

בעניינה של פרה אדומה, (במ' יט), יש כמה תופעות יוצאות דופן: הפרה שייכת לקבוצה קטנה של בהמות ממין נקבה המשמשות בפולחן, אך היא פרה יחידה;¹ העצמים הנלווים אליה, עץ ארז ואזוב ושני תולעת, משמשים גם לטיהור הצרעת,² אך כאן אינם כלי הזאה אלא חלק מאפרה; הפולחן בפרה מאפשר את הכניסה אל המקדש, אך הוא נעשה מחוצה לו; היא מטהרת טמאים, אף שמטמאת טהורים שהכשירוה לתפקידה. אולם התופעה הבולטת בה היא שאינה קרבן, אך יש בה יסודות ברורים של קרבן: על התקנתה מופקד כוהן, אך הפיכתה לאפר המטהר נעשית בידי מי שאינו כוהן;³ כמו קרבנות מסוימים היא נשרפת כליל, אבל שרידיה מכונים 'אפר' במקום 'דשן'; כמו כל קרבן עליה להיות תמימה בלי מום,⁴ אולם לדרישה שתהיה זו פרה שלא עלה עליה עול ושצבעה יהיה אדום - אין מקבילה בקרבנות. במהותה דומה פרה אדומה יותר מכול לקרבן חטאת: רק בו מקריבים נקבה;⁵ הפרה אכן נקראת 'חטאת';⁶ המים הבלולים באפרה נקראים 'מי חטאת';⁷ את חייה מסיימים מחוץ למקדש בדומה לחטאת השעיר המשתלח⁸ ושורפים אותה שם כמו שעושים בחטאת פנימית;⁹ וכמוה המגע בה מטמא אדם וכלים.¹⁰

לכאורה אין קשר בין הפרה לבין חטא, שכן עיקר שימושו של אפר הפרה נתפרש בהמשך הפרק: הסרת הטומאה שנגרמה בעקבות מות אדם, אלא שיש טומאה הנוצרת בשל עברות, של יחיד או חברה, על חוקי התורה.¹¹ כמו כן אנו מוצאים שבהסרת הטומאה משמש השורש ח'ט'א', לרוב בבניין 'פיעל' ('וְחִטְּאוּ', פס' יט), אך לעניין טומאת מת בלבד משמש גם בניין 'התפעל':¹² "הַנִּגַּע בְּמַת לְכָל נֶפֶשׁ אָדָם וְטָמֵא שְׂבַעַת יָמִים. הוּא יִתְחַטָּא בּוֹ בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי יִטָּהַר וְאִם לֹא יִתְחַטָּא בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי לֹא יִטָּהַר" (פס' יא-יב, וראה גם כ). משמעות ח'ט'א' בבניין

¹ עגלה ערופה (דב' כא) דומה לה, אך היא אינה נשחטת אלא נערפת, ואין לה קשר לקודש, כי הכוהנים רק מתוודים עם הזקנים. ראה ויק' יד: ד, מט.

² בקרבן המצב הפוך: שלב ראשון כשר בזר, אבל הקטרת הקרבן באש מיוחדת לכוהן. למשל: וְאִישׁ כִּי יִקְרִיב זֶבַח שְׁלָמִים לַיהוָה... בְּבָקָר אוֹ בְּצֹאן תָּמִים יִהְיֶה לְרִצּוֹן כָּל מוֹם לֹא יִהְיֶה בּוֹ (ויק' כב: כא).

³ נקבת צאן: ויק' ד: כח; ה: ו.

⁴ (פסוק ט) וְאִסַּף אִישׁ טְהוֹר אֶת אֵפֶר הַפָּרָה וְהֵנִיחַ מִחוּץ לַמִּזְבֵּחַ בְּמִקְוֵה טְהוֹר וְהִיטָה לְעֵצַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְמִשְׁכַּת לְמִי נִדָּה חֲטָאת הוּא. וביתר בהירות בספוק יז: וְלִקְחוּ לְטָמֵא מֵעַפֵּר שְׂרַפַת חֲטָאת וְנָתַן עָלָיו מִיַּם חַיִּים אֶל כָּלִי.

⁵ וְכִּי תַעֲשֶׂה לָהֶם לְטָהָרִם הַזֶּה עֲלֵיהֶם מִי חֲטָאת וְהֵעֲבִירוּ תַעַר עַל כָּל בְּשָׂרָם וְכִבְּסוּ בְּגָדֵיהֶם וְהִטְהָרוּ (במ' ח: ז).

⁶ ראה בהרחבה בפירושו רמב"ן לויק' טז: ח וכן בפירושו לעגלה ערופה בדב' כא: ה.

⁷ קרבנות חטאת הנשרפים מחוץ למחנה: שמ' כט: יד; ויק' ד: יב, כא; טז: כז.

⁸ אמנם משום כבוד הקרבן אין מדובר בחטאת על טומאה אלא על קודש, ויק' ו: כ-כא: "כֹּל אֲשֶׁר יִגַּע בְּבִשְׂרָה קִדְּשׁ וְאֲשֶׁר יִגַּע מִדָּמָה עַל הַבְּגָד אֲשֶׁר יִגַּע עָלֶיהָ תִּכְבַּס בְּמִקְוֵה קֹדֶשׁ. וְכִלִּי חֲרָשׁ אֲשֶׁר תִּבְשַׁל בּוֹ יִשְׂבַר וְאִם בְּכִלֵּי נְחֹשֶׁת בְּשִׁלָּה וּמִרְקַן וְשֹׁטֵף בְּמַיִם", אך בתורה שבע"פ מוגדר בשר החטאת כטמא. ראה ערך 'אבות הטומאה' אנציקלופדיה תלמודית.

⁹ ראה בבלי שבועות ז, ב. עבודת המולך מטמאת את המקדש, גם כשהיא נעשית במקום אחר: "כִּי מִזְרַעוּ נָתַן לְמַלְךְ לְמַעַן טָמֵא אֶת-מִקְדָּשִׁי וְלַחֲלַל אֶת-שְׁמִי קִדְּשִׁי" (ויק' כ: ג), ועל איסורי העריות נאמר: "אֵל תִּטְמָאוּ בְּכָל אֵלֶּה כִּי בְּכָל אֵלֶּה נִטְמָאוּ הַגּוֹיִם אֲשֶׁר אֲנִי מְשַׁלַּח מִפְּנֵיכֶם (שם יח: כד). טומאה זו כה עמוקה עד שהיא מטמאה גם את הארץ. הארץ נטמאת גם בשל שפיכות דמים: "וְלֹא תִטְמָא אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲתֶם יֹשְׁבֵים בָּהּ אֲשֶׁר אֲנִי שׂוֹכֵן בְּתוֹכָהּ כִּי אֲנִי ה' שׂוֹכֵן בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (במ' לה: לד). אף אכילת מאכלות אסורות יוצרת טומאה שהיא גם תוצאה של מגע בטמא, וגם תוצאה של המריית פי ה': "אֵל תִּשְׁקָצוּ אֶת נַפְשׁוֹתֵיכֶם בְּכָל הַשְּׂרָץ הַשָּׂרֵץ וְלֹא תִטְמָאוּ בָּהֶם וְנִטְמַתֶּם בָּם. כִּי אֲנִי ה' אֵלֵיְכֶם וְהִתְקַדַּשְׁתֶּם וְהִיִּיתֶם קְדוֹשִׁים כִּי קְדוֹשׁ אֲנִי וְלֹא תִטְמָאוּ אֶת נַפְשׁוֹתֵיכֶם בְּכָל הַשְּׂרָץ הַרְמֵשׁ עַל הָאָרֶץ (ויק' יא: מג-מד). הנביאים בעקבות התורה מדברים באופן כללי על היטמאות בשל עברות: "וְזָכַרְתֶּם שֶׁשֶׁם אֶת דְּרָכֵיכֶם וְאֵת כָּל עֲלִילוֹתֵיכֶם אֲשֶׁר נִטְמַתֶּם בָּם וּנְקַטְתֶּם בְּפִנְיֵיכֶם בְּכָל רְעוּתֵיכֶם אֲשֶׁר עֲשִׂיתֶם" (יחז' כ: מג). עבירות אלה כמוהן מטמאות גם את הארץ: "וְאָבִיא אֶתְכֶם אֶל אֶרֶץ הַכְּרָמַל לְאָכַל פְּרִיָּהּ וְטוֹבָהּ וְתָבֵאוּ וְתִטְמָאוּ אֶת אֶרְצִי וְנִחַלְתִּי שְׂמַתְּם לְתוֹעֵבָה" (יר' ב: ז).

¹² גם בבמ' לא: יט-כ. כג. המשמעות של איוב מא: יז, "משברים יחטאו", אינה ברורה, וראה עולם התנ"ך, שמפרשים אותו לפי ההקשר, ומעלים גם את האפשרות שהמילה שובשה ממילה אחרת בשורש ח'ת'ת'.

'התפעל' היא כמו בבניין 'פיעל',¹³ הסרת החטא, אך בטומאת מת מוטלת על האדם הטמא האחריות לדאוג לטהרתו, אף שבפועל הוא זקוק לאדם אחר שיטהרנו.

מאחר שראינו יסודות של קרבן חטאת בפרשת פרה, נשאלת השאלה: על איזה חטא היא מכפרת? נראה לי להניח, שהחטא הנרמז בפרק הוא חטאו של אדם הראשון, אותו חטא שהביא עליו ועל כל המין האנושי את גזרת המוות, ומאז גורם לנו לחטוא בבואנו במגע עם המוות (ראה להלן). השערה זאת נסמכת על ההוראה לקחת דווקא פרה, על הגדרתה כ'אדמה', על השימוש הנרחב במילה 'אדם' בפרשה זאת, ועל כינוי הדשן של שריפת הפרה כ'אפר'.

א. עצם שמה של הפרה רומז לפוריות שהיא חיים, היפוכו של המוות, ואכן בתרבויות שהיו סביב עם ישראל שימשה הפרה כסמל הפוריות,¹⁴ ובעברית מכריז שמה על מהותה, אף אם אין ודאות שמקור השם הוא עניין הפרייה. רמיזה נוספת יש בשמה לפסוק הכורך את היתרון שנועד לאדם על כל בעלי החיים בטרם חטא, עם הפרייה: "וַיִּבְרַךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ ורְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבֹשְׁהָ וַיְרִדוּ בְדִגְתַּי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיַּי הָרֶמְשֵׁשׁ עַל הָאָרֶץ" (בר' א: כח).

ב. הדגשת צבעה של הפרה בניגוד לכל קרבן אחר רומזת שיש לו משמעות. המלה אֲדָמָה מזכירה את המלה אֲדָמָה,¹⁵ שמכונה כך בשל צבעה, אך היא גם מקור המילה אדם. הקשרים לשוניים אלה אינם מקריים, שכן מדרש שמות הוא תופעה מצויה בסיפור המקראי בכלל, ובסיפור ראשית האנושות בפרט:¹⁶ "לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה זאת" (בר' ב: כג); "ויקרא אדם שם אשתו חוה כי היא היתה אם כל חיי" (שם ג: כ).

ג. השם 'אדם' מצוי ארבע פעמים בפרשת פרה בסמיכות מקום למילה מוות: "הנגע במת לכל נפש אדם" (יא), "כל הנגע במת בנפש האדם" (יג), "אדם כי ימות" (יד), "בחלל חרב או במת או בעצם אדם" (טז). השכיחות הזאת של המילה 'אדם' אינה אופיינית לחוקי התורה, שהשם 'איש' רווח בהם יותר.¹⁷

ד. המילה 'אפר' מופיעה בלשון המקרא כמקבילה ל'עפר', כפי שברור מן הצירוף: "עפר ואפר".¹⁸ יש אף הסבורים שרק בפרשת פרה אדומה משמעה חומר אורגני שרוף.¹⁹ לכן כאשר נוקט הכתוב את המילה 'אפר' במקום 'דשן' בהקשר של מוות, זאת רמיזה לעונשו של אדם הראשון: "בְּיַעַץ אִפְיָךְ תֹּאכַל לֶחֶם עֵד שׁוֹבֵךְ אֶל-הָאֲדָמָה כִּי מִמֶּנָּה לָקַחְתָּ כִּי-עֵפָר אֶתָּה וְאֶל-עֵפָר תָּשׁוּב" (בר' ג: יט). ואם החמיץ הקורא במילת 'אפר' את הרמז לעפר, בא הכתוב בהמשך ומפרשו: "וְלָקַחוּ לְטָמֵא מֵעֵפָר שְׂרֵפַת הַחַטָּאת וַנִּתֵּן עָלָיו מִיַּם חַיִּים אֶל פְּלִי" (יז).

ה. רמיזה נוספת לסיפור גן עדן הוא השימוש בתואר "חיים" למים.²⁰ כך רומזים לנו שהאדם בחטאו לא רק שאיבד את האפשרות לאכול מעץ החיים, אלא גם שולח מהגן,²¹ מקור ארבעת הנהרות הגדולים הנותנים במימיהם חיים לכל סביבתם.

מדוע נרמז חטאו של אדם הראשון? כל מוות מזעזע את האדם החווה אותו בקרבתו. התזכורת על עצם סופיותו של האדם מרחיקה אותו מא-לוהים חיים ופוגעת בתחושת היותו נברא בצלמו,²² שכן יכול אדם להבין ולקבל שסוף כל החי למות, בין צומח בין בעלי חיים (הם נרמזים בארז, באזוב ובפרה), אך לא ישלים עם מותו הוא. לכן הוא מתקומם נגד גזרת החידלון שכפויה עליו ונגד מי שכפאה - וזוהי טומאת החטא האופפת אותו במגעו עם המוות - ומשום כך צריך הוא לטקס שיזכיר לו במי תלוי האשם. ידיעה זאת אמורה להנחות אותו בתיקון המעוות,²³ בכדי להגיע ליום שבו "בְּלֶע הַפְּנֵת לְנִצְח" (יש' כה: ח).

הפיכת הפרה האדומה והצמחים הנלווים לאפר, רומזת לתהליך שעובר כל אדם במוות, ונעשית הרחק מן הקודש, כי האדם בחטאו הרחיק את עצמו מקרבת אלוקים בגן עדן, ומאז ממשיך להתרחק בכל פעם שהוא חוטא. ייתכן שלכך

¹³ כמו השימוש המקראי של 'לדשן' - להסיר את הדשן, 'לשרש' - לעקור משורש, 'לזנב' - לחתוך את הזנב, ועוד. וראה ערך 'חטא' במילון המקראי HALOT.

¹⁴ הדבר נכון כמובן גם לגבי פר, אך נקבה היא אם כל חי ממינה. ראה ערכים 'פר', 'פרה', במילון לתיאולוגיה מקראית TDOT.
¹⁵ כתיב שתי המילים זהה ויש אם למסורת. כמו כן יש לזכור שצבעה ה"אדום" של הפרה הוא בעצם צבע חום, כמו האדמה. ראה 'ש' ליכט, פירוש על ספר במדבר, כרך ב, ירושלים תשנ"א, ע' 176. (בע' 178 הוא שולל בהדגשה הבנה של אדום כעגבנייה.)

¹⁶ א' ספייזר (בסדרת הפירוש AB, 1964) אומר בפירושו לבראשית ב: ה:

In adam "man" and adama "soil, ground" there is an obvious play on words, a practice which the Bible shares with other ancient literatures. This should not, however, be mistaken for mere punning. Names were regarded not only as labels but also as symbols, magical keys as it were to the nature and essence of the given being or thing (cf. vs. 19). The writer or speaker who resorted to "popular etymologies" was not interested in derivation as such.

וראה בהרחבה בספרו של מ' גרסיאל, מדרשי שמות במקרא, רמת גן תשמ"ח.

¹⁷ רק בדיני המצורע, החשוב כמת, יש שכיחות גבוהה של השם 'אדם'. בעקבות הגדרתו של רבי שמעון בר יוחאי: "אתם קרויין אדם ואין הגוים (באשמת הצנוורה נרפס: העובדי כוכבים) קרויים אדם" (ע"פ יחז' לד: לא; ראה יבמות סא, ע"א ועוד), נקבע שאין גוי מטמא במיתה ובצרעת.

¹⁸ בר' יח: כז; איוב מב: ו.

¹⁹ ואולי גם יח' כח: יח. זאת דעת המילון המקראי HALOT. לעומת זאת מלאכי ג: כא מצביע בברור על משמעות עפר: "וְעִסְוֹתֵם רְשָׁעִים כִּי יִהְיוּ אִפֹּר תַחַת פְּפוֹת רְגְלֵיכֶם בַּיּוֹם אֲשֶׁר אֲנִי עֹשֶׂה אֲמַר ה' צְבָאוֹת". ראוי לציין שבזוהר לפרשת פקודי (דף רלו עמוד ב במהדורת וילנא תרפ"ד) מצוטט הפסוק ממלאכי כדי להסביר מדוע נדרש האפר של הפרה.

²⁰ וכי לא ניתן להגדיר את חטאם של אדם וחוה במילים "אֲתֵי עֲזָבוּ מְקוֹר מַיִם חַיִּים" (יר' ב: יג)?

²¹ שימוש במים חיים יש גם בטקס טהרתו של המצורע (ויק' יד: ה, ג), ולא בכדי, שהרי גם הוא מורחק עד לטהרתו. בפרשת סוטה לעומת זאת, אף שמעריכים עפר ומים, אין המים חיים.

²² בדרך שונה הלך הרב שמשון רפאל הירש בפירושו לפרשה זאת, אך גם הוא מדגיש את הזעזוע שגורם המוות לאדם, עד שהוא חושב: "אך כל הבל כל אדם נצב סלה" (תה' לט: ו).

²³ אולי רמז לכך גם רמב"ן בפירושו לפסוק ג: וטעם טומאת המת - בעטיו של נחש, כי נפטרים בנשיקה לא יטמאו מן הדין, והוא אמרו: צדיקים אינן מטמאין.

מכוונת גם פרשנות חז"ל שקבעה כי טקס הכנת הפרה צריך להיעשות מול פתח המקדש, ממזרח לו, בהר המשחה,²⁴ בכך נעשית הפרה דומה לאדם שהושם "מקדם לגן עדן" לאחר חטאו ולאחר שנקבע המוות כעונשו, ומשם צפה בגעגועים בגן הנשמר ע"י הכרובים ולהט החרב המתהפכת (ראה בר' ג: כד).

גם הניגודים באפר הפרה, שמטהר טמאים ומטמא טהורים, דומים לניגודים שאנו רואים במוות: מצד אחד המוות קוטע את כוחה המניע של הנשמה על הגוף ומותירו דומם, חסר רוח חיים, ומצד שני הוא מנתק את הכבלים בהם נכבלה הנשמה לגוף ומאפשר לה לשוב אל צור מחצבתה הנישא. ניגודיות זאת מתבטאת אצל הצדיקים במורא מן המוות מחד,²⁵ ובשמחה ברגע המוות מאידך, בעת שהם רואים "מה רב טובך אשר צפנת ליראיך".²⁶

פרשנות חז"ל שהגבילה את טומאת המת לעם ישראל נקשרת בבירור לרעיון שהעלינו. לפי חז"ל, בחטא העגל איבד עם ישראל את ההזדמנות לבטל את המוות: אלוקים אסר במעמד הר סיני על מלאך המוות לשלוט בעם,²⁷ אך לאחר החטא החזיר אותו לתפקידו. לא ייפלא אפוא שדיני טומאת המת הם סבוכים וקשים, כי גדולים היו החטא וההחטאה ורב הוא המאמץ הנדרש להתנקות מהם כדי לדבוק במקור הטוהר. משום כך הטיפול באפר הפרה צריך להיעשות על ידי "איש טהור" (צירוף ייחודי לפרשתנו), שכן לאיש כזה יש רוממות רוחנית מספקת כדי שחויית המוות לא תגרור אותו אל האדמה הנמוכה המצויה ביסוד האדם, ואף אם יושפע, תהיה זאת השפעה קלה וכת חלוף, ושוב תחזור נפשו לטהרתה.

יונה בר מעוז

המחלקה לתנ"ך

ומפעל מקראות גדולות 'הכתר'

²⁴ פסוק ד אומר שההזאה צריכה להיות "אל נכח פני אהל מועד", אך חכמים דרשו שגם השחיטה נעשית באותו מקום, וכן דייקו: שיהא מתכוון ורואה פתחו של היכל בשעת הזאת הדם. ראה ספרי במדבר פרשה קכ"ג.

²⁵ לעתים קרובות בתנ"ך, וראה גם הרב י' ד' סולובייצ'יק, **איש ההלכה – גלוי ונסתר**, ירושלים תשנ"ב, ע' 39 – 40.

²⁶ תה' לא: כ. ראה ירושלמי ע"ז ג: א [מב ג], בראשית רבה סב: ב ועוד.

²⁷ ראה שמות רבה (וילנא) פרשה לב, ז: "הנה אנכי שולח מלאך" – הה"ד: "אני אמרתי א-להים אתם ובני עליון כלכם" (תה' פב: ו) – כשעמדו ישראל בסיני וקבלו את התורה, אמר הקב"ה למלאך המות: על כל עובדי כוכבים יש לך רשות בהם ועל אומה זו אין לך רשות בה, שהם חלקי, כשם שאני חי וקיים, כך בני קיימין, שנא' 'בהנחל עליון גוים', וכתוב 'כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו' (דב' לב: ח-ט); ולא רציתם, אלא חבלתם מעשיכם ואמרתם לעגל 'אלה אלהיך ישראל' (שמ' לב: ד), ולכך 'אכן כאדם תמותון' (תה' פב: ז; וראה מכילתא דרבי ישמעאל יתרו, מסכת בחדש, פרשה ט ועוד).